

УДК 398:821.161.2-31 Квітка
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/46-2-24>

Валерія ПУСТОВІТ,
orcid.org/0000-0001-8920-1340
доктор філологічних наук,
професор кафедри української філології та журналістики
Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля
(Северодонецьк, Луганська область, Україна) v.pustovit@email.ua

МЕТОДИЧНІ КООРДИНАТИ ВИВЧЕННЯ ФОЛЬКЛОРНО-ЕТНОГРАФІЧНИХ МОТИВІВ ТВОРЧОСТІ Г. КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА

У статті аналізується одна з найактуальніших проблем сучасного літературознавства – взаємозв'язки усної народної творчості та української художньої літератури. Зазначено, що важливим джерелом творчості письменників першої половини XIX ст. був фольклор, неоціненні скарби етнопедагогіки, народної мудрості, культури й побуту пращурів.

На творчість першого українського прозаїка Г. Квітки-Оснoв'яненка, безсумнівно, впливав час, в який він почав писати, адже на арені національно-культурного життя українства постали та загострилися ключові проблеми – відродження національної самосвідомості, формування національного характеру, становлення мистецтва й культури в цілому тощо. Базисним центром цієї цілісно-системної єдності визнається ідея, яка передбачає репрезентацію та взаємодію трьох основних складників національної ідентичності – історичності, етнічності й духовності. Усі ці компоненти притаманні художній літературі означеного нами часу.

З метою відображення творчої лабораторії письменника, висвітлення особливостей процесу його роботи над творами до аналізу залучаються відповідні епістолярні зразки як ілюстрації. Письменницький епістолярій подає багато цікавого матеріалу щодо фрагментів біографії Г. Квітки-Оснoв'яненка, особливо для характеристики його громадської, літературної діяльності тощо.

До аналізу залучено найбільш яскраві твори письменника, докладно розглядається повість «Маруся», зміст якої відтворює увесь спектр народнопоетичних засобів: обряди, звичаї, пісні, багатство народної мови, а сюжет сентиментально-реалістичної повісті нагадує мотиви народних пісень-балад. Проаналізовано, як представлено вивчення фольклорно-етнографічного аспекту в повісті «Маруся» в чинних шкільних підручниках української літератури для 9 класу; показано, що фольклорні перлини, залучені письменником, зумовлюють потужний ресурс твору для зацікавлення сучасних учнів глибоко народним матеріалом. Досягненню мети сприяють різноманітні форми роботи, запропоновані авторами підручників.

Ключові слова: фольклор, етнографічні мотиви, повість.

Valeriia PUSTOVIT,
orcid.org/0000-0001-8920-1340
Doctor of Philology,
Professor of Ukrainian Philology and Journalism
Volodymyr Dahl East Ukrainian National University
(Severodonetsk, Luhansk region, Ukraine) v.pustovit@email.ua

METHODICAL COORDINATES OF STUDYING FOLKLORE AND ETHNOGRAPHIC MOTIVES OF H. KVITKA-OSNOVIANENKO'S WORKS

The article analyses a topical issue of modern literary criticism, namely, the relationship between oral folk art and literature. One of the important sources of creativity of writers of the early 19th century was folklore, its invaluable treasures of ethnopedagogy, folk wisdom, culture, and the life of ancestors.

The work of the first prose writer H. Kvitka-Osnovianenko was marked by the time when he began writing because the key issues in the arena of national and cultural lives of Ukrainians were the revival of national identity, the formation of national character, etc. The basic centre of this integral-system unity is the idea that contains representation and interaction of the three main components of national identity, namely, historicity, ethnicity, and spirituality. All these components are inherent in the writers' creativity of that time.

In order to reflect the creative laboratory of the writer, his work analysis involves relevant epistolary samples for illustration. The writer's epistolary presents a lot of interesting material about H. Kvitka-Osnovianenko's biography, especially to describe his public, literary activity, etc.

The most vivid writer's works are included in the analysis. It thoroughly considers the long short story 'Marusia', which contains the whole range of folk and poetic means, such as rites, customs, songs, riches of the vernacular. The plot of the sentimental and realistic story resembles the motives of folk ballads. The paper analyses the way the folklore and ethnographic aspect in the long short story 'Marusia' is given in the current school textbooks of Ukrainian literature for the 9th grade. It is shown that the folklore pearls used by the writer present a powerful source for the interest of modern school students in deeply folk material. Achieving the goal is facilitated by various forms of work proposed by the authors of the textbooks.

Key words: folklore, ethnographic motives, long short story.

Постановка проблеми. Усна народна творчість супроводжує людину все життя: малеча зростає під колискову пісню мами, загадки, прислів'я і казки бабусі, прозивалки, дражнилки, мирилки, страшилки, скоромовки однолітків. Доросле життя пов'язане з календарною обрядовістю, весільними звичаями тощо. Однак і художня література як мистецтво слова не творилася без фольклорних ремінісценцій, які не лише є окрасою творів, а й несуть естетичну насолоду, виховний момент, що вбачається в пізнанні національного характеру, історії, звичаїв, обрядів і традицій українства.

З огляду на це постала необхідність у деталізації вивчення фольклорно-етнографічних мотивів у творчості Г. Квітки-Основ'яненка.

Аналіз досліджень. Художній доробок Г. Квітки-Основ'яненка став предметом дослідження мовознавців Л. Лисиченко, О. Маленко, С. Марцин, А. Поповського; літературознавців Я. Вільної, А. Новикова, Л. Горболіс, Ж. Янковської та ін. Згадані науковці у своїх розвідках побіжно торкалися окремих аспектів фольклоризму творчості, однак у методичному аспекті заявлена проблема не позначена. Звичайно, що згадати всі прізвиська немає можливості, тим більше, гуманітаристика поповнюється інтердисциплінарними дослідженнями, тому і спектр наукових пошуків буде мати інший характер.

Мета статті – визначити методичні аспекти вивчення фольклорно-етнографічних мотивів під час ознайомлення з творчістю Г. Квітки-Основ'яненка в школі.

Виклад основного матеріалу. Українська література перших десятиліть ХІХ ст. розвивалася під впливом фольклорної течії. Це позначилося передусім на активній діяльності письменників стосовно збирання, класифікації, публікування зразків народної творчості. Не стояв осторонь і Г. Квітка, бо залюбленість у народну пісню, побут, звичаї спостерігалася ним у родині з дитинства. Ймовірно, що це стало підґрунтям народності надалі в зображенні селянства й побуту, що мало глибоке народно-поетичне коріння.

Сам Квітка подавав до журналу художні обробки народних анекдотів. У 30-ті роки ХІХ ст. захоплення казкою виявилось в записах і публікаціях О. Афанасьєва. За участі письменника 1834 р. з'явилася перша друкована збірка українських народних прислів'їв та приказок, зібраних племінником Квітки. Цінність записаних матеріалів, просвітницьку діяльність письменника високо оцінив свого часу М. Сумцов, наголошуючи на ресурсах його художньої творчості як джерела

вивчення фольклорно-етнографічних мотивів. Свої напрацювання виклав у праці «Квитка как этнограф» (1893).

Різноманітна діяльність Г. Квітки-Основ'яненка як етнографа і фольклориста, безсумнівно, знайшла відображення в його творчості, зокрема першій україномовній повісті нової української літератури «Маруся».

За програмою (Програма, 2017) твір вивчається в 9-ому класі, де передбачено ознайомлення на рівні інших ключових компетентностей і з етнографічним тлом повісті. Тому вважаємо доцільним проаналізувати фольклорно-етнографічні мотиви з метою більш глибокого вивчення твору.

Знайомлячи учнів з біографічними відомостями про письменника, варто наголосити, що національно-культурна ситуація, в якій опинилася більшість прогресивних українських митців того часу, була непростою, що й сформувало особливі «причини написання перших творів російською мовою і важливість його виступів на захист рідної мови» (Програма, 2017: 67). З метою ілюстрації звернемося до епістолярію цього періоду, адже саме листи є неоціненним джерелом у з'ясуванні творчої лабораторії митця. Я. Головацький у листах до П. Лукашевича (український фольклорист і видавець, читав Шевченкові «Русалку Дністровую») жалівся на складні умови праці, зокрема цензурні утиски: «У нас все, як з каменю: що день, то тяжче, що день, то гірше. Особливо з цензурою: вона, як видко, ледве що пропустить касаючогося історії народної...» (Шашкевич, 2007: 307). Така ж справа була і з художньою літературою, про що повідомлялося в листі до І. Срезневського: «У людей нові книжки рахуються сотнями, тисячами, а в нас і на пальцях нема що лічити. «Марусю» Основ'яненкову не дозволила цензура – не так про содержание її, як про правописання та українські слова (!!!), «нам не понятні» (Шашкевич, 2007: 313). Сам Г. Квітка-Основ'яненко завжди вболівав за вільне існування мови і щоденною працею доводив це. У листі до П. Плетньова, з яким він товаришував і якому подавав свої матеріали для публікації в журналі «Современник», письменник наголошував на різниці між двома мовами: «Притом, почтейнеший Петр Александрович, потрудитесь вникнуть в видимую разницу наших – ну именно языков русского и малороссийского: что на одном будет сильно, звучно, гладко, то на другом не произведет никакого действия, холодно, сухо» (Квітка, 1981: 216). У цьому ж листі він роз'яснював це на прикладі своєї «Марусі», а згодом, через місяць, знову говорив про мову: «Защищая как-то

достоїнство язика малоросийського, я вызвался заставить рассказом своим плакать – не поверили, я написал «Марусю» ...» (Квітка, 1981: 217).

Діяльність Г. Квітки-Основ'яненка в нелегкій справі популяризації української мови була різноманітною. У листі до Михайла Максимовича він інформував, що запропонував Є. П. Гребінці звернутися до А. О. Краєвського з пропозицією видавати при журналі «Отечественные записки» літературні додатки українською мовою. Як відомо, спочатку редактор дозволив, але дуже швидко додатки перестали друкуватися. У цьому ж листі автор порушував питання орфографії і виступав на захист мови від нападів: «Мы должны пристыдить и заставить умолкнуть людей с чудным понятием, гласно проповедующих, что не должно на том языке писать, на коем 10 мил[лионов] говорят, который имеет свою силу, свои красоты, неудобозьяснимые на другом, свои обороты, юмор, иронию и все как будто у порядочного языка. Главное у нас не решено: какого или чьего правила держаться в написании слов...» (Квітка, 1981: 228). Письменник наполягав на виробленні граматики рідної мови. Обстоюючи самобутність української мови в листі до А. Краєвського, він пише: «Язык, имеющий свою грамматику, свои правила, свои обороты в речи неподражаемые, неизьяснимые на другом...» (Квітка, 1981: 323). Письменник наголошував, що москалі чимало українських фраз брали й далі беруть до свого словникового запасу, щодалі більше людей починають цікавитися культурною спадщиною українців, і, як приклад, Квітка згадує про позитивну рецензію О. Афанасьєва-Чужбинського на альманах «Ластівка».

Досліджуючи проблему національного характеру у творчості Г. Квітки-Основ'яненка, Лариса Горболіс зауважує: «Квітка бачив основу національного буття в духовній культурі нації, світобаченні, в єдності з природою. Письменник був переконаний, що значним чинником формування, розвитку й збереження нації є релігія. Вершиною в людському бутті є ідея добра, яка визначає не тільки сутність особистості, але і її поведінку, мораль, прагнення, думки. Це розумів Квітка, про що свідчать його листи до П. Плетньова, А. Владимірова та ін. Із добра випливає ідея миру як найважливіша форма національного буття, естетична норма народу. Підґрунтям національного буття митець вважає працю. Про це знайдемо міркування в «Листах до любезних земляків», «Письмах к Лужицькому Старцу»» (Горболіс, 1995: 9).

Опрацьовуючи чинні підручники з української літератури для 9-го класу, ми помітили, що не

всі автори пропонують учням звернутися до аналізу фольклорно-етнографічних мотивів у повісті «Маруся» (Підручники Коваленко Л.Т. 2017, Слоновьовської О.В.).

Наразі В. Пахаренко подає низку завдань, спрямованих на самостійну пошукову роботу учнів, як-от: «Знайдіть описи зовнішності дівчини і козака в народних баладах, піснях про кохання, козацьких піснях (скористайтеся антологією української народної творчості «Закувала зозуленька» чи іншими джерелами). Зіставте ці описи з портретами Марусі й Василя. Які висновки можна зробити?» (Пахаренко, 2009: 185). Як бачимо, учні мають обов'язково звернутися не лише до тексту програмового твору, а й згадати вже вивчене, використати додаткову літературу, здійснити порівняльну характеристику творів усної народної творчості з художнім текстом, узагальнити результати проведеної роботи і сформулювати висновки. Проілюструємо це завдання. Портрет Марусі: «Висока, прямесенька, як стрілочка, чорнявенька, очиці – як тернові ягідки, бровеньки – як на шнурочку, личком червона, як панська рожа, що у саду цвіте, носочок так собі пряменький, з горбочком, а губоньки – як цвіточки розцвітають, і меж ними зубоньки – неначе жарнівки, як одна, на ниточці нанизані» (Квітка, 1983: 48). У народній пісні зовнішність дівчини змальовано так: «Очі чорні, як терночок, // брівки рівні, як шнурочок, // Личко біле, рум'янее, // Серце моє кохане» (Українські народні пісні, 1964: 39). Отже, учні переконуються, що портрет дівчини має фольклорне походження, він насичений порівняннями із символами усної народної творчості, що й підтверджує тісний зв'язок літературного твору з народними джерелами.

З метою глибокого ознайомлення з етнографічними мотивами В. Пахаренко пропонує таке завдання: «Перечитати епізод другого сватання Василя. Які символічні деталі й образи тут згадано? Як змальовано обряд похорону? Чому мати роздала убогим дівчатам і жінкам усе Марусине придане?» (Пахаренко, 2009: 186). Отже, автор підручника послідовно проводить паралель повісті «Маруся» з фольклорними джерелами.

У підручнику О. Авраменка увагу звернено на закріплення навичок із теорії літератури, зокрема пропонується таке завдання: «Випишіть із повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Маруся» по 2–3 епітети, порівняння, персоніфікації, слова зі зменшено-пестливими суфіксами в робочий зошит. Які з них позначені фольклорним впливом?» (Авраменко, 2017: 141). Тож наголошується на тому, що саме фольклорну образну мову покладено в основу твору.

Сучасними методичними підходами з різноманітними видами робіт позначено вивчення повісті «Маруся» Г. Квітки-Основ'яненка в підручнику О. Міщенко. Для закріплення біографії письменника пропонується організувати в класі гру «Що? Де? Коли?», адже саме групова робота дозволяє залучити більшість учнів, а форма інтелектуальної гри допомагає в повторенні відомостей про основні життєві події автора твору.

З метою висвітлення націєтворчої, просвітницької позиції Г. Квітки-Основ'яненка щодо існування й розвитку української мови автор підручника запропонує учням створити проєкт, мета якого – «дослідити мову творів Квітки-Основ'яненка» (Міщенко, 2017: 167). Алгоритм дій передбачає таке: підготувати таблиці з рубриками, де будуть шари лексики – архаїзми, історизми, неологізми, власне українські слова, іншомовні слова, жаргонізми, діалектизми; записати слова з виучуваних творів («Маруся», «Конотопська відьма»); сформулювати висновок про те, як змінився лексичний склад мови.

Зважаючи на розмаїття підходів до вивчення повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Маруся», вважаємо за необхідне подати кілька прикладів використання письменником фольклорних ремінісценцій. Так, над померлою Марусею виконувалися не лише поховальні пісні, а й голосіння, що є прикладом жанру похоронного обряду, який належить до родинно-обрядового фольклору. Фольклорні традиції, приурочені до поховання померлих, фіксу-

ють виконання не лише похоронних голосінь, а й похоронних пісень. Наші пращури вірили, що голосіння за померлим має сакральну функцію, він чує закличний плач, де жінки звертаються з проханням пробудитися і вступити в діалог. У творі батько Наум виконує саме цю роль: «На кого ж ти нас покинула?.. Узяла наші радощі з собою; хто нас буде веселити такою добрістю як ти? Хто нас, сиріт, на старості буде жалувати?.. Хто нас, як билиночок у полі, буде доглядати?.. Хто зопинить наші горючі сльози?..» (Квітка, 1983: 113). Текст голосіння насичений риторичними звертаннями, зразками народно-поетичної мови, в цілому нагадує відповідний жанр похоронної обрядовості.

Висновки. Оскільки сюжет першої повісті нової української літератури «Маруся» пронизаний фольклорно-етнографічними мотивами від першого до останнього рядка, позначений народнопоетичними перлинами, залученими письменником із народних балад про трагічне кохання, ліричних пісень, національних звичаїв, традицій, обрядів, то вважаємо цей твір потужним ресурсом для зацікавлення сучасних учнів таким глибоко народним матеріалом. Досягненню мети сприяють різноманітні форми роботи, запропоновані чинними підручниками.

Проведений аналіз є лише спробою комплексного вивчення способів представлення взаємозв'язку художньої літератури з фольклором у шкільному курсі української літератури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авраменко О. Українська література : підручник для 9-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ, 2017.
2. Горболіс Л. М. Проблема національного характеру у творчості Г. Квітки-Основ'яненка : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01. Київ, 1995. 23 с.
3. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Зібрання творів: у 7 т. Київ, 1981. Т. 6.
4. Квітка-Основ'яненко Г. Вибрані твори. Київ, 1983.
5. Маркіян Шашкевич на Заході : зб. ст. / упоряд., ред. і вступ Я. Розумний. Вінніпег, 2007. 385 с.
6. Міщенко О. І. Українська література : підручник для 9-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ, 2017.
7. Пахаренко В. Українська література : підручник для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ, 2009.
8. Українська література. 5–9 класи. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Київ : Освіта, 2013 зі змінами, затвердженими наказом МОН України від 07.06.2017 р. № 804 (URL: <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalnaserednya/navchalniprogrami-5-9-klas-2017.html>) ; Програми розміщені на офіційному сайті МОН України. URL: <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/navchalni-programy.html>.
9. Українські народні пісні. Родинно-побутова лірика. Київ, 1964. Ч. 1.

REFERENCES

1. Avramenko O. Ukrainiska literatura: pidr. dlia 9-ho kl. zagalnoosvit. navch. zakl. [Ukrainian literature: textbook for Grade 9 of secondary schools]. K., 2017 [in Ukrainian].
2. Horbolis L. M. Problema natsionalnogo kharakteru u tvorchosti H. Kvitky-Osnovianenka: avtoref. dys. kand. filol. nauk: 10.01.01 [The problem of national character in works of H. Kvitka-Osnovianenka: abstract of Candidate of Philological Sciences dissertation: 10.01.01]. Kyiv, 1995. 23 p [in Ukrainian].
3. Kvitka-Osnovianenko H. F. Zibrannia tvoriv: u 7 vols. [Collection of works: in 7 vols]. Vol. 6. K., 1981 [in Ukrainian].
4. Kvitka-Osnovianenko H. Vybrani tvory [Selected works]. K., 1983 [in Ukrainian].
5. Markiian Shashkevych na Zakhodi: zb. st. [Markiian Shashkevych in the West: Coll. Art.] / coll., ed. and intro. by Ya. Rozumnyi. Winnipeg, 2007. 385 p [in Ukrainian].
6. Mishchenko O. I. Ukrainiska literatura: pidr. dlia 9-ho kl. zahalnoosvit. navch. zakl. [Ukrainian literature: textbook for Grade 9 of secondary schools]. K., 2017 [in Ukrainian].

7. Pakharenko V. Ukrainska literatura: pidr. dlia 9-ho kl. zahalnoosvit. navch. zakl. [Ukrainian literature: textbook for Grade 9 of secondary schools]. K., 2009.

8. Ukrainska literatura. 5–9 klasy. Prohrama dla zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv [Ukrainian literature. Grades 5-9. The program for secondary schools]. Kyiv: Education, 2013 with changes approved by the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated 07.06.2017 № 804 (<http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/navchalniprogrami-5-9-klas-2017.html>). Available at: <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/navchalni-programy.html> [in Ukrainian].

9. Ukrainski narodni pisni. Rodynno-pobutova liryka [Ukrainian folk songs. Family and household lyrics]. Part 1. K., 1964 [in Ukrainian].